

فصلنامه بین المللی قانون بار

License Number: ۷۸۸۶۴ Article Cod: Y۶SH۲۱A۷۷۷ ISSN-P: ۲۵۳۸-۳۷۰۱

سیر تحولات تاریخی علنی بودن رسیدگی در نظام‌های دادرسی کیفری و بررسی قابلیت اجرای علنی بودن در مراحل مختلف رسیدگی کیفری

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۹/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۰۲/۱۸)

سید جابر موسوی^۱

سطح سه حوزه علمیه قم

چکیده

اصل علنی بودن دادرسی یکی از معیارهای احراز عادلانه بودن دادرسی محسوب می‌گردد که منتج به تضمین حقوق اشخاص و ارتقای کیفیت رسیدگی کیفری می‌گردد، این اصل به عنوان یک اصل مقبول در اسناد بین‌المللی حقوق بشری و اساسنامه دادگاه‌های کیفری پذیرفته شده است، آنچه که در این جستار حائز اهمیت است نخست سیر تحولات تاریخی علنی بودن رسیدگی در نظام‌های دادرسی کیفری است، سپس بررسی قابلیت اجرای علنی بودن رسیدگی کیفری را در مرحله‌ی دادرسی (تحقیقات مقدماتی)، مرحله‌ی رسیدگی بدوی و مرحله‌ی تجدیدنظر می‌باشد. در واقع می‌خواهیم این موضوع را بررسی کنیم که آیا در تمام مراحل مختلف رسیدگی کیفری می‌توان این اصل را اجرا نمود یا خیر؟ و آیا این امکان یا عدم امکان توالی فاسدی در بر دارد و می‌توانید به ایجاد عدالت خدشه‌ای وارد سازد یا خیر؟

واژگان کلیدی: علنی بودن دادرسی، مصالح ملی، اخلاق حسنه، محاکمات غیرعلنی، اقتضای عدالت

بخش اول: مفهوم اصل «علنی بودن دادرسی»

«علنی» در لغت از عربی عِلْن و عِلْن به معنای آشکار و هویدا می‌باشد.^۱ «عِلْن، وصف محل وقوع جرمی است که امکان داشته باشد جمع غیر محصور بر آن وقوف یابند. در جرم منافیات عفت، مقصود از علن، آگاهی ثالث است. مکان غیرعلنی را اصطلاحاً «مکان محفوظ» می‌گویند. علنی بودن دادگاه؛ یعنی آزاد بودن ورود و خروج مردمان به جلسه دادرسی تا بتوانند از جریان آن آگاه شوند. این وسیله‌ای است برای منع پاره‌ای از انحرافات.»^۲ می‌توان گفت مفهوم و محتوای علنی بودن رسیدگی این است که علاوه بر اشخاصی که به عنوان شاکی، متهم، وکیل هر یک از آنها، شاهد، کارشناس و... در پرونده نقش دارند و توسط دادگاه به جلسه دادرسی دعوت می‌شوند، هر کس هم که به هر دلیل مایل به حضور در جلسات رسیدگی دادگاه باشد، می‌تواند بدون دعوت و احضار قبلی در دادگاه حاضر شده و جریان رسیدگی را از نزدیک مشاهده نماید. نتیجه‌ی این امر عدم امکان جلوگیری از ورود افراد فاقد سمت در پرونده به جلسه دادگاه و عدم امکان خارج ساختن آنها از این محل است. در این راستا نباید مانع ورود رسانه‌ها و مطبوعات نیز به جلسه دادگاه گردید تا بتوانند جریان رسیدگی را برای افرادی که نتوانسته‌اند شخصاً در جلسه رسیدگی شرکت کنند انعکاس دهند. پس «در بخش فرآیند رسیدگی، علنی بودن رسیدگی الزاماً با امکان حضور مطبوعات و رسانه‌های عمومی و البته عموم مردم علاقه‌مند محقق خواهد شد.»^۳ پس علنی بودن رسیدگی به معنای گشودن دادگاه و فرآیندهای قضایی به روی مردم است. وقتی گفته می‌شود محاکمه یا دادگاه علنی است، مقصود این است که استماع دعاوی در معرض ملاحظه‌ی عموم است به گونه‌ای که فرآیند رسیدگی و استماع در دادگاه برای عموم به ویژه از طریق مطبوعات و رسانه‌ها قابل ملاحظه خواهد بود. البته باید گفت که حضور افراد و رسانه‌ها در جلسات دادگاه و انتشار جریان دادرسی باید با ملاحظه‌ی حقوق متهم و بزه دیده انجام گیرد. اما علنی بودن رسیدگی به معنای عدم کنترل وارد شوندگان نیست و از ورود کسانی که به سن لازم برای تشخیص اعمال خوب و بد نرسیده‌اند و شنیدن

۱ دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، جلد ۱۰، تهران، مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا، چاپ دوم از دوره‌ی جدید، ۱۳۷۷، ص ۱۶۲۶.

۲ جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۴، تهران، انتشارات گنج‌دانش، چاپ چهارم، ۱۳۸۸، صص ۲۶۳۶-۲۶۳۵.

۳ قاری‌سیدفاطمی، سیدمحمد، حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر دوم: جستارهایی تحلیلی از حق‌ها و آزادی‌ها، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص ۲۴۰.

جزئیات ارتکاب برخی اعمال جنایتکارانه می‌تواند موجب فراگیری شیوه‌های ارتکاب جرم یا سبب آسیب روانی آن‌ها گردد جلوگیری به عمل خواهد آمد. در مواردی که ممنوعیت عام وجود ندارد و فقط به افراد یا گروه‌های خاصی اجازه‌ی ورود به دادگاه داده نمی‌شود، رسیدگی هم‌چنان علنی است اما چنان‌چه جلسات دادگاه در محلی تشکیل شود که بر روی تنها در ورودی آن نوشته باشند «خصوصی»، بی‌تردید باید گفت که یکی از تضمین‌های دفاع متهم و حق حضور شهروندان در دادگاه نقض شده است؛ هرچند قاضی رسیدگی کننده قبلاً اعلام کرده باشد که در یک جلسه‌ی علنی به قضاوت خواهند نشست.^۱ علنی بودن رای دادگاه و اعلام آن نیز از الزامات علنی بودن رسیدگی و در حقیقت نتیجه اجرای فرآیند علنی بودن رسیدگی می‌باشد. با وجود اینکه اصل بر علنی بودن جلسات رسیدگی است و هر کس به نحوی از اشتغال دادگاه به امر کیفری مطلع گردد، حق دارد در وقت مقرر در شعبه‌ی رسیدگی کننده حاضر شده و جریان رسیدگی را از نزدیک مشاهده نماید، بدون اینکه قاضی بتواند مانع حضور او در جلسه گردد، باید گفت که در برخی موارد محاکمات باید به صورت غیرعلنی برگزار گردد؛ اما در هر صورت اعلان رأی دادگاه باید به صورت علنی باشد. در جلسات غیرعلنی غیر از افرادی مانند متهم، شاکی، وکلای آن‌ها، کارشناس و شاهد که حضور آن‌ها لازم دانسته شده و از سوی دادگاه برای ارائه توضیحات احضار می‌شوند، دیگران حق حضور در جلسات رسیدگی را ندارند؛ به عبارت دیگر در این موارد جلسات دادگاه به روی عموم بسته است.

بخش دوم: سیر تحولات تاریخی علنی بودن رسیدگی

بررسی قوانین و مقررات مربوط به آیین دادرسی کیفری در کشورهای مختلف در طول زمان، سبب شده است که ویژگی‌های مشترک و متفاوت آن‌ها دسته‌بندی شده و بر این اساس روش‌ها و شیوه‌های دادرسی کیفری در چند نظام بزرگ خلاصه و طبقه‌بندی گردد. اما «در قوانین آیین دادرسی کشورهای مختلف مواد خاصی برای توضیح و تبیین نظام‌های مختلف رسیدگی کیفری وجود ندارد».^۲ آشنایی با طرز کار هر یک از نظام‌ها، نه فقط ما را از تحول نهادهای دادرسی کیفری در طول تاریخ آگاه می‌کند، بلکه امکان ارزیابی علمی نظام دادرسی موجود و اجتناب از توسل به برخی روش‌ها و نهادهای زیان بار و غیرمنطقی گذشته را نیز فراهم می‌سازد. سرانجام اینکه آشنایی با نظام‌های رسیدگی

۱ جوانمرد، بهروز، تضمین‌های حقوق بشری یا اصول رسیدگی عادلانه در تحقیقات مقدماتی، ماهنامه‌ی دادرسی، سال یازدهم، شماره‌ی ۶۵، آذر و دی‌ماه ۱۳۸۶، ص ۲۱.

۲ آشوری، محمد، آیین دادرسی کیفری، جلد ۱، تهران، انتشارات سمت، چاپ دهم، ۱۳۸۴، ص ۲۶.

نوع برخورد قدرت عمومی با شهروندان و حتی نظام حکومتی را بر ما روشن می‌کند. نظام‌های مختلف دادرسی کیفری برحسب روند تاریخی ظهور آن‌ها عبارتند از: نظام اتهامی، تفتیشی و مختلط.^۱ برخی حقوق‌دانان، نظام دادرسی اسلامی را زیر مجموعه‌ی نظام اتهامی دانسته‌اند.^۲ اما عده‌ای دیگر معتقدند که دادرسی اسلامی با هیچ یک از نظام‌های دادرسی دیگر سنخیتی ندارد و نظامی مستقل است.^۳ با توجه به متون فقهی و تاریخی درخصوص دادرسی اسلامی، علی‌رغم شباهت‌های دادرسی اسلامی و اتهامی، وجود تفاوت‌های بین این دو نظام از یک سو و به دلیل لزوم انطباق کلیه‌ی قوانین و مقررات کشورمان و از جمله قوانین مربوط به آیین دادرسی کیفری با موازین شرع از سوی دیگر، به بررسی جایگاه علنی بودن رسیدگی در چهار نظام دادرسی کیفری به شرح ذیل می‌پردازیم.

الف) نظام اتهامی

از لحاظ تاریخی، نظام دادرسی اتهامی اولین و قدیمی‌ترین شیوه‌ی دادرسی کیفری به شمار می‌رود. «این روش در یونان و روم باستان، حقوق ژرمنی و در فرانسه در دوران فرانک و عهد فئودال وجود داشته است.»^۴ و «در حال حاضر در کشورهای آمریکای شمالی، کانادا، انگلستان و بسیاری از مستعمرات سابق بریتانیای کبیر بر رسیدگی‌های کیفری حاکم است.»^۵ «دادرسی اتهامی اصولاً به کشورهایی اختصاص دارد که از جهت نوع حکومت و نظام سیاسی مبتنی بر دموکراسی می‌باشند»^۶ و از دیدگاه قضایی به دلیل آن‌که تشریفات را به حداقل تقلیل داده بود با وضع جوامع ساده‌ی زمان گذشته مناسب‌تری داشت. هم‌چنین «می‌توان گفت که پایه و اساس دادرسی اتهامی بر قصاص و انتقام شخصی مبتنی بوده است.»^۷ به عبارت دیگر جامعه حق مستقلی از بزه‌دیده برای خود قائل نبوده و

۱ ر.ک. لارگیه، ژان، آیین دادرسی کیفری، ترجمه‌ی حسن کاشفی اسمعیل‌زاده، تهران، انتشارات گنج‌دانش، چاپ اول، ۱۳۷۸، ص ۲۳ و هدایتی، محمدعلی، آیین دادرسی کیفری، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۴۲، ص ۶ و آشوری، محمد، پیشین، ص ۲۶.

۲ همان، ص ۲۶.

۳ آخوندی، محمود، آیین دادرسی کیفری، جلد ۱، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۸، ص ۸۰.
۴ خالقی، علی، آیین دادرسی کیفری، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چاپ سوم، ۱۳۸۸، ص ۱۵.

۵ آشوری، محمد، پیشین، ص ۲۷.

۶ گلدوست‌جویباری، رجب، کلیات آیین دادرسی کیفری، تهران، انتشارات جنگل، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۲۱.

۷ آخوندی، محمود، پیشین، ص ۸۲.

مجازات جنبه‌ی جبران خسارت داشته است. ویژگی‌های نظام اتهامی عبارتند از: ضرورت طرح شکایت از سوی شاکی خصوصی، حرفه‌ای نبودن قضات، ترافیعی بودن، شفاهی بودن رسیدگی و علنی بودن آن و رعایت تساوی بین اصحاب دعوا. پس یکی از محاسن و مزیت‌های این نظام، علنی بودن رسیدگی‌ها بود؛ یعنی محاکمه در محل‌های بزرگ و شناخته شده‌ی شهر صورت می‌گرفت تا هر کس که مایل باشد بتواند در جلسه‌ی محاکمه شرکت کند. «در روم قدیم محاکمات در بازار عمومی شهر صورت می‌گرفت و در دوره‌ی جمهوری روزهایی که محاکمه باید در آن انجام می‌شد بر مبنای محاسبات نجومی و با توجه به ایام سعد و نحس تعیین می‌گردید و به اطلاع عموم می‌رسید. طبق سنن ژرمنی شاکی از متهم دعوت می‌کرد که ظرف هفت روز در مقابل او حاضر شود و رسیدگی در حضور همه‌ی کسانی صورت می‌گرفت که مایل به شرکت در محاکمه بودند.»^۱ بدین ترتیب مردم از جریان دادرسی به طور کامل آگاه گردیده و می‌توانستند آن را مورد ارزیابی و سنجش قرار دهند. این امر باعث می‌شد که حقوق و آزادی‌های متهم به نحو مطلوب تضمین گردد.

ب) نظام تفتیشی

از لحاظ تاریخی، نظام تفتیشی، پس از نظام اتهامی پدید آمده است. خاستگاه این شیوه دادرسی به امپراتوری روم سفلی باز می‌گردد. بعدها در آغاز قرن سیزدهم میلادی این روش به دلیل تأیید پاپ انیوسان سوم به دادگاه‌های کلیسایی که برای محاکمه روحانیون کلیسا تشکیل می‌شدند نیز راه یافت و پس از آن در بسیاری از کشورهای اروپایی و دادگاه‌های غیرمذهبی رایج شد.^۲ در این نظام به تفتیش عقاید متهم به صورت سری و غیرعلنی مبادرت می‌شد و برخلاف نظام اتهامی، بخش عمده‌ی دادرسی را تحقیقات مقدماتی تشکیل می‌دهد. «در این نظام جلسه دادگاه بیشتر تشریفاتی بوده و جهت مسجل کردن اتهام یا اتهاماتی است که در مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی عنوان شده است.»^۳ ویژگی‌های این نظام عبارتند از: وجود قضات حرفه‌ای، وحدت قاضی و دادستان، کتبی بودن رسیدگی، غیرعلنی بودن رسیدگی، غیرترافیعی بودن رسیدگی، وجود مرجعی برای تعقیب و تقاضای محاکمه‌ی متهم صرف نظر از شکایت یا عدم شکایت بزه‌دیده و وجود سیستم ادله‌ی قانونی. در نتیجه غیرعلنی بودن محاکمات در

۱ آشوری، محمد، پیشین، ص ۲۸.

۲ گاستون، استفانی و لواسور، ژرژ و بلوک، برنار، آیین دادرسی کیفری، جلد ۱، ترجمه‌ی حسن دادبان، تهران، انتشارات

علامه‌ی طباطبایی، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۶۱.

۳ جوانمرد، بهروز، فرآیند دادرسی در حقوق کیفری ایران، تهران، انتشارات بهنامی، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۲۲.

این نظام، اشخاص ثالث که عنوان شاکی یا متهم بر آن‌ها صدق نمی‌کرد؛ یعنی مردم عادی حق حضور در جلسه‌ی محاکمه را نداشتند؛ در نتیجه حقوق متهم در معرض تجاوز قاضی قرار داشت و متهم از حق برخورداری از رسیدگی عادلانه محروم می‌شد. در این سیستم صرفاً مجازات‌ها که آن هم در بسیاری از موارد به دارآویختن و اعدام بود به صورت علنی در جامعه اجرا می‌گردید. علاوه بر این شکنجه و عدم توجه به اصل برائت نیز حقوق متهمان را تهدید می‌کرد. هرچند نظام تفتیشی، حقوق جامعه را بهتر از نظام اتهامی تأمین می‌کرد اما حقوق دفاعی متهم به حداقل ممکن تقلیل پیدا می‌کرد. در کشور ما نیز در مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی (دادسرا) هم‌اکنون این سیستم حاکم است که البته نسبت به گذشته تغییراتی در آن ایجاد گردیده است.

ج) نظام مختلط

همان‌گونه که بیان شد نظام اتهامی منافع، اجتماع را به خوبی تأمین نمی‌کرد و از طرف دیگر، نظام تفتیشی موجبات نقض حقوق متهم را فراهم می‌کرد؛ به طوری که این نظام مورد انتقاد شدید دانشمندان حقوق و فلاسفه‌ای مانند بکاریا و روسو قرار گرفت. برای جمع مزایای دو نظام مذکور و پرهیز از معایب آن‌ها نظام مختلط شکل گرفت و چون دانشمندان فرانسوی در ایجاد این سیستم نقش مهمی ایفا کرده‌اند و برای نخستین بار در این کشور به موقع اجرا گذاشته شده است، این روش را «سیستم فرانسوی» نیز می‌نامند. بدین ترتیب «هم‌زمان با تدوین کد ناپلئون (قانون‌نامه)، نظام مختلط که به نظام تعادلی نیز مشهور است، ابداع و به تدریج در دیگر کشورها و از جمله ایران رواج یافت.»^۱ در این نظام با تفکیک دو مرحله‌ی تحقیق و محاکمه، از ویژگی‌های مثبت هر یک از دو نظام پیشین استفاده شده است. در مرحله‌ی تحقیق از نظام تفتیشی و در مرحله محاکمه از نظام اتهامی پیروی شده است. پس در مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی، اصل بر غیرعلنی بودن تحقیقات است اما در مرحله رسیدگی، محاکمه ترافیعی و علنی است و شهروندان می‌توانند در جلسه‌ی محاکمه شرکت کنند و جریان دادرسی را از نزدیک مشاهده نمایند. در ایران نیز از زمان احیای دادسراها در سال ۱۳۸۳، سیستم مختلط بر نظام دادرسی کیفری حاکم می‌باشد. در پایان باید گفت امروزه در پرتو تحولات زمان، نظام مختلط به همان شکل ابتدایی باقی نمانده است. بیشترین و مهم‌ترین تغییرات در ویژگی تفتیشی بودن مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی صورت گرفته است و این امر به ویژه در پرتو تصویب اسناد

بین‌المللی مربوط به حقوق بشر پس از پایان جنگ جهانی دوم عملی شده است؛^۱ به عبارت دیگر سعی بر این است که متهم در مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی نیز از تضمین‌های دفاع، هم‌چون اطلاع از دلایل و شواهد علیه خود و حق داشتن وکیل بهره‌مند باشد. در مرحله‌ی رسیدگی دادگاه نیز اصل علنی بودن به عنوان یکی از اصول بنیادین در قوانین بسیاری از کشورها برای تضمین حقوق متهم و جامعه، بیان شده است.

(د) نظام اسلامی

«بر اساس متون و اسناد تاریخی، عربستان پیش از اسلام تهی از هر گونه سازمان منظم قضایی بود. بافت زندگی اجتماعی شبه جزیره و هم‌بستگی قبیله‌ای و نظام چادرنشینی و تعصب قبیله‌ای، برای برپایی نظامی ثابت و شیوه‌ای سازمان یافته در دادرسی و دادگری چندان مناسب نمی‌نمود.»^۲ با ظهور اسلام، تحولی عظیم در همه‌ی زمینه‌ها و از جمله دادرسی به وجود آمد. در دادرسی اسلامی، اصول و ضوابطی وجود دارد که با حفظ آن اصول و در چارچوب آن می‌توان هر نوع ساختار و تشکیلات قضایی و تشریفات رسیدگی را که مناسب با نیازهای روز باشد به عنوان بنای عقلا پذیرفت و به عنوان قالبی برای اجرای عدالت اسلامی و علوی به کار برد. از جمله این اصول بنیادین در دادرسی اسلامی، علنی بودن رسیدگی می‌باشد. «هرچند در فقه اسلامی تکلیفی در مورد برگزاری محاکمه به صورت علنی به صراحت پیش‌بینی نشده است ولی از نظر تاریخ دادرسی اسلامی، دادرسی‌های فراوانی وجود دارد که در حضور عامه‌ی مردم انجام شده و گزارشی از برگزاری حتی یک جلسه‌ی رسیدگی به شکل محرمانه وجود ندارد.»^۳ البته شاید این عبارت اخیر صحیح نباشد؛ چون گفته می‌شود که رسیدگی به جرایم منافی عفت مثل زنا توسط امام علی (ع) به شکل غیرعلنی صورت می‌گرفته است. هم‌چنین در آداب قضاوت اسلامی، نکاتی وجود دارد که می‌توان استنباط کرد، علنی بودن رسیدگی امری مسلم بوده است؛ از جمله، حضور دانشمندان و حقوق‌دانان در جلسات رسیدگی، برای مشاوره با ایشان که مورد توصیه‌ی اکید قرار گرفته و این جز با برگزاری دادگاه به شکل علنی امکان پذیر نیست. شیخ طوسی در مبسوط می‌نویسد: «سزاوار است که در جلسه‌ی رسیدگی گروهی از دانشمندان شیعه و

۱ خالقی، علی، پیشین، ص ۱۸.

۲ ساکت، محمدحسین، دادرسی در حقوق اسلامی، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۷۲، ص ۶۹.

۳ فرحزادی، علی اکبر، معرفی اجمالی اصول بنیادین دادرسی در اسلام، فصلنامه‌ی دیدگاه‌های حقوقی، سال پنجم، شماره‌ی ۲۰، پائیز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۵۷.

یک نفر از هر یک از مکاتب فقهی اهل تسنن حضور داشته باشد تا چنانچه موردی پیش آمد قاضی در صورت نیاز از آن‌ها سؤال کند.^۱ علامه حلی در کتاب قواعد می‌نویسد: «سپس قاضی به دانشمندان فرمان می‌دهد که هنگام دادرسی در دادگاه حاضر باشند تا در صورتی که خطایی از وی سرزند او را آگاه سازند و اگر مشکل علمی برای او پیش آمد از آنان توضیح بخواهد، نه به این منظور که قاضی نظر آنان را از روی تقلید بپذیرد....»^۲ در عبارات سایر فقها نیز مشابه این مطالب دیده می‌شود که جهت جلوگیری از اطاله‌ی کلام از ذکر آن‌ها خودداری می‌گردد.^۳ البته باید گفت که حضور افراد صاحب نظر از باب استحباب بوده و جنبه‌ی مشورتی داشته است. از حضور این افراد نمی‌توان به طور مستقیم استنباط کرد که دادرسی در اسلام علنی است ولی می‌توان آن را اماره‌ای بر علنی بودن دانست. هم‌چنین شرکت افراد صاحب نظر را نمی‌توان مشابه هیئت منصفه‌ی امروزی دانست؛ زیرا اعضای هیئت منصفه باید از میان مردم عادی و به طور تصادفی انتخاب شوند و قاضی هم ملزم به رعایت نظر آن‌هاست. هم‌چنین در صدر اسلام، دادرسی در مسجد انجام می‌گرفته است. «امام علی (ع)، نیز در مسجد قضاوت می‌کرد و در مسجد کوفه جایگاهی به نام «دکه‌القضاء» داشت.»^۴ امام علی (ع) در بیان فلسفه‌ی علنی بودن رسیدگی به شریح قاضی می‌فرماید که این به عدالت نزدیک‌تر است و قضاوت در خانه یا اماکن خصوصی موجب وهن قاضی است.^۵ برخلاف نظر اکثریت فقهای شیعه، در میان اهل سنت، شافعیان، قضاوت در مسجد را مکروه می‌دانند. «از امام شافعی نقل است که امکان دارد نزد قاضی، کافر، زن حائض یا کسی که غسل جنابت بر وی واجب است بیاید یا سروصدا صورت گیرد و این مناسب مسجد نیست؛ چون مسجد محل عبادت است.»^۶ هم‌چنین در فقه و عبارات فقها آمده است

۱ شیخ طوسی، ابوجعفر، مبسوط، جلد ۸، قم، المکتبه المرتضویه، ۱۳۵۱، ص ۹۰.

۲ علامه‌ی حلی، حسین بن یوسف بن مطهر، قواعد الاحکام، جلد ۱۰، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۹ ه.ق، ص ۱۲۹.

۳ ر.ک. اردبیلی، ملا احمد، مجمع الفائدة و البرهان، جلد ۱۲، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۴ ه.ق، صص ۳۸۳۷ و نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۴۰، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۷، صص ۷۸۷۷.

۴ هاشمی شاهرودی، سید محمود، امام علی (ع) و اصول قضاوت، مجله فقه اهل بیت، شماره‌ی ۳۳، ۱۳۸۰، ص ۱۶.

۵ نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۱۷، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۰۷ ه.ق، ص ۳۵۸.

۶ به نقل از فرحزادی، علی اکبر، پیشین، ص ۶۱.

که قضاوت باید در موضع مشخص انجام گیرد و گماشتن حاجب و دربان برای دادگاه کاری ناپسند و گاه حرام اعلام شده است.^۱ علاوه بر مطالب فوق باید گفت که در فقه اسلامی نص صریحی مبنی بر جواز یا ممنوعیت علنی بودن یا نبودن رسیدگی وجود ندارد پس با توجه به عدم وجود نص صریح دال بر منع علنی بودن، می‌توان از دو اصل اصالة الجواز و اصالة الاباحه استفاده کرد و گفت که علنی بودن رسیدگی منعی ندارد. از سوی دیگر سیره پیامبر (ص) و ائمه معصومین نیز نشان می‌دهد که این بزرگواران نیز به اجرای این اصل توجه داشته‌اند.

بخش سوم: قابلیت اجرای اصل علنی بودن رسیدگی در مراحل مختلف رسیدگی

الف) مرحله دادسرا

در کشورهایی که از نظام دادرسی مختلط (فرانسوی) تبعیت می‌کنند، تحقیقات مقدماتی برعهده‌ی نهاده‌ی به نام دادسرا می‌باشد و محاکمه و دادرسی در دادگاه صورت می‌گیرد. یکی از مراحل حساس و مهم فرآیند رسیدگی، مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی است؛ زیرا به لحاظ زمانی معمولاً مدت زیادی از تاریخ وقوع جرم نگذشته و احتمال اینکه ادله و آثار جرم از بین نرفته باشد زیاد است. به علاوه شهود احتمالی، هنوز مشاهدات و اطلاعات خود را درخصوص موضوع به خوبی به خاطر دارند و هم‌چنین ممکن است متهم نیز موفق به فرار یا تبانی با سایرین نشده باشد. مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی تابع سیستم تفتیشی می‌باشد. یکی از ویژگی‌های تحقیقات مقدماتی عبارت از غیرعلنی بودن تحقیقات می‌باشد. البته در اینجا لازم است بگوییم که غیرعلنی بودن با محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی تفاوت دارد. در شکل سنتی نظام دادرسی تفتیشی، تحقیقات حتی نسبت به خود متهم نیز جنبه‌ی محرمانه داشت؛ به این معنا که متهم از اقدامات تحقیقی که مرجع تحقیق در مورد او انجام می‌داد و گاه حتی از اتهام خود آگاهی نداشت و در چنین شرایطی، دسترسی او به پرونده‌ی اتهامی خود نیز امری بی‌معنا بود. اما امروزه، تحت تأثیر اسناد بین‌المللی حقوق بشر و تحول در افکار و عقاید و شیوه‌های دادرسی، این ویژگی نظام تفتیشی تا حد زیادی تغییر نموده و به شکل سابق باقی نمانده است. اقداماتی هم‌چون تفهیم اتهام به متهم، اعلام داشتن حق سکوت یا لاقبل قبول سکوت متهم در برابر سؤالات و عدم اجبار او به پاسخ‌گویی و... نمونه‌هایی از فاصله گرفتن تحقیقات مقدماتی معاصر از شکل سنتی نظام تفتیشی است. در گذشته، هدف از محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی در نظام دادرسی تفتیشی، بی‌اطلاع نگاه

۱. شیخ طوسی، ابوجعفر، پیشین، ص ۷۸ و مقدس اردبیلی، ملا احمد، پیشین، ص ۴۱.

داشتن متهم به منظور غافلگیر ساختن وی در وقت مناسب بود که امروزه با هدف کشف حقیقت و اعطای حقوق دفاعی لازم بر متهم، سازگار نیست. در حال حاضر، منظور از محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی ممنوع بودن انتشار اطلاعات آن است و در این معنا، محرمانه بودن توسط مرجع تحقیق نیز باید رعایت گردد؛ یعنی هیچ کس نمی‌تواند قبل از صدور قرار نهایی مرجع تحقیق، اطلاعاتی را که به عنوان مقام قضایی، وکیل، کارشناس یا شاهد از پرونده به دست آورده، افشا سازد. «هدف از محرمانه بودن نیز رعایت اصل برائت و جلوگیری از انتشار خبر اتهام است که گاه حتی با صدور قرار منع تعقیب نیز جبران نخواهد شد، و این امر با غیرعلنی بودن تحقیقات تا حدی تأمین و با این ویژگی، تکمیل می‌گردد.»^۱ پس با توجه به غیرعلنی بودن مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی، غیر از اصحاب دعوای کیفری، شهود، کارشناسان و در مجموع افرادی که قاضی تحقیق حضور آنان را برای انجام یا تکمیل تحقیقات لازم می‌داند، سایر افراد از جمله ارباب مطبوعات و رسانه‌های گروهی حق حضور در جلسات دادرسی را ندارند. در غیرعلنی بودن تحقیقات، اهدافی دنبال می‌گردد از جمله: تسهیل رسیدگی و جلوگیری از فشار افکار عمومی و اشخاص ذی‌نفوذ بر قاضی تحقیق، حمایت از متهم در برابر تهمت‌های ناروا، حمایت از جامعه در مقابل آن گروه از ارباب مطبوعات که مترصد کسب اخبار جنایی برای جلب خوانندگان بیشتر هستند.^۲ بدین ترتیب، عدم اجازه‌ی حضور اشخاصی غیر از افراد دخیل در پرونده در مرجع تحقیق، مغایرتی با قبول اصل کلی علنی بودن دادرسی ندارد. بدیهی است که پس از ارسال پرونده به دادگاه و تشکیل جلسه‌ی رسیدگی، جنبه غیرعلنی بودن رسیدگی پایان می‌پذیرد. با این وجود، لازم به ذکر است که محرمانه بودن تحقیقات یا غیرعلنی بودن آن مانع از آن نیست که متهم، به همراه خود وکیل داشته باشد. حق داشتن وکیل، فقط محدود به مرحله رسیدگی در دادگاه نیست و در مرحله‌ی دادرسی نیز این حق برای متهم متصور است و از اصول دادرسی منصفانه به شمار می‌رود. به عبارت دیگر یکی از ابعاد مهم تحولات صورت گرفته در نیمه دوم قرن بیستم در زمینه آیین دادرسی کیفری، تقویت حق دفاع متهم از طریق تسهیل شرایط دخالت وکیل مدافع در مرحله‌ی تحقیقات مقدماتی است.

۱ خالقی، علی، تأملی بر انتشار تصویر چهره‌ی متهم در روزنامه‌ها، مجله‌ی پژوهش‌های حقوقی، سال هشتم، شماره‌ی ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۲۱.

۲ آشوری، محمد، آیین دادرسی کیفری، جلد ۲، تهران، انتشارات سمت، چاپ ششم، ۱۳۸۴، صص ۲۷۲۶.

ب) مرحله‌ی رسیدگی بدوی

برخلاف مرحله‌ی دادرسی (تحقیقات مقدماتی) که از سیستم تفتیشی تبعیت می‌کند و تحقیقات باید غیرعلنی، محرمانه، کتبی و غیرترافعی باشد، مرحله رسیدگی در دادگاه از سیستم اتهامی تبعیت می‌کند؛ یعنی محاکمه باید به صورت علنی و ترافعی انجام گیرد. مرحله‌ی رسیدگی در دادگاه، مهم‌ترین مرحله، محسوب می‌گردد؛ زیرا در این مرحله است که قاضی با توجه به تحقیقات صورت گرفته در مرجع تحقیق و با توجه به دلایل و دفاعیات ارائه شده توسط شاکی و متهم حکم مقتضی را در مورد پرونده صادر می‌کند، که می‌تواند حکم محکومیت یا برائت باشد. این مرحله، مهم‌ترین مرحله در تعیین مسئولیت کیفری متهم و اعمال مجازات بر او است. در این مرحله، عصاره و نتیجه‌ی کلیه‌ی سیاست‌ها و تدابیر کیفری اعم از قواعد حقوق جزای عمومی، اختصاصی و معیارهای آیین دادرسی کیفری در جهت واکنش به پدیده به وجود آمده، متبلور می‌شود. پس در این مرحله باید کلیه‌ی تضمینات لازم را جهت رعایت این قواعد فراهم کرد. علنی بودن رسیدگی برای کلیه افراد دخیل در پرونده کیفری اعم از شاکی، متهم، شهود و هم‌چنین افکار عمومی جامعه این اطمینان خاطر را به وجود می‌آورد که کلیه‌ی قواعد و مقررات مربوط به آیین دادرسی منصفانه و عادلانه به نحو احسن اجرا خواهد شد. بر این اساس علنی بودن رسیدگی در این مرحله یک امر مهم و حائز اهمیت تلقی می‌گردد و باید به موقع اجرا گذارده شود؛ مگر در مواردی که مسائلی، غیرعلنی بودن رسیدگی را ایجاب نماید.

ج) مرحله‌ی تجدیدنظر

تجدید نظرخواهی عبارت است از شکایت ذی‌نفع از آرای دادگاه‌های نخستین نزد دادگاه بالاتر. فلسفه‌ی وجودی اصل قابل تجدید نظر بودن احکام، ناشی از دو درجه‌ای بودن رسیدگی و به منظور کاهش اشتباهات قضایی است. این امر با عدالت نیز سازگار است؛ چون ممکن است دادگاه بدوی دچار اشتباه و خطا شده باشد. حق تجدید نظرخواهی نیز امروزه به عنوان یکی از تضمین‌های دادرسی منصفانه به شمار می‌رود. پس هر محکوم به جرم کیفری حق دارد که محکومیت و مجازات او توسط دادگاه بالاتر مورد تجدید نظر قرار گیرد. این حق در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی نیز مورد تأکید

قرار گرفته است.^۱ هرچند کنوانسیون اروپایی صریحاً حق تجدید نظرخواهی را مقرر نکرده است ولی آرای دادگاه اروپایی به طور ضمنی بیان می‌کند که حق مزبور در حق دادرسی عادلانه‌ی مندرج در ماده‌ی ۶ نهفته است. رسیدگی در دادگاه تجدیدنظر، حسب مورد ماهوی یا شکلی است. اگر دادگاه تجدیدنظر رسیدگی ماهوی کند؛ یعنی حکم صادره از دادگاه بدوی را نقض و وارد ماهیت دعوا گردد و حضور طرفین و استماع اظهارات آن‌ها را لازم بداند، جلسه‌ی رسیدگی باید به صورت علنی برگزار گردد؛ یعنی با توجه به اینکه، اصل بر انجام محاکمات به صورت علنی است، در این موارد نیز رسیدگی به دلایل و سایر ترتیبات در دادگاه تجدید نظر، مطابق قواعد و مقررات در مرحله بدوی است.^۲ و محاکمات به صورت علنی انجام می‌گیرد. اما در مواردی که دادگاه تجدید نظر فقط رسیدگی شکلی می‌کند و نیازی به حضور طرفین نمی‌بیند، نیازی به برگزاری جلسه‌ی رسیدگی به صورت علنی وجود ندارد. علاوه بر علنی بودن رسیدگی، دیگر تضمینات دادرسی عادلانه مانند حق برخورداری از زمان و تسهیلات کافی جهت تهیه‌ی لایحه تجدید نظرخواهی، حق داشتن وکیل، حق رسیدگی در دادگاه ذی صلاح، مستقل و بی‌طرف که در زمانی معقول و به موجب قانون تشکیل شده است و حق صدور حکم علنی و مستند در زمان معقول نیز باید در مرحله تجدیدنظر رعایت گردد. هم‌چنین باید گفت در مرحله رسیدگی فرجامی (دیوان عالی کشور)، از آنجا که رسیدگی شکلی، صورت می‌گیرد و در صورت نقض حکم یا قرار، حسب مورد پرونده به شعبه صادرکننده رأی یا شعبه هم‌عرض فرستاده می‌شود؛^۳ در نتیجه، موضوع علنی بودن رسیدگی در این مرحله اصولاً مطرح نمی‌گردد.^۴

۱ بند ۵ ماده‌ی ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند ۲ ماده‌ی ۸ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، بندالف ماده‌ی ۷ منشور آفریقایی حقوق بشر، ماده‌ی ۲۴ اساسنامه‌ی ICTY، ماده‌ی ۳۳ اساسنامه‌ی ICTR، شق ب ماده‌ی ۸۱ اساسنامه‌ی ICC و مواد ۲۳۲ تا ۲۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸.

۲ ماده‌ی ۲۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸.

۳ ماده‌ی ۲۶۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸.

۴ البته باید گفت بر اساس ماده‌ی ۱۸ قانون اصلاح قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب مصوب ۱۳۸۱، در مورد آرای قطعی، اگر خلاف بین شرع یا قانون بود، شعبه تشخیص در صورت نقض رأی، وارد ماهیت دعوا شده و رأی مقتضی صادر می‌نمود و چون ممکن بود رأی برائت متهم، نقض شده باشد، به متهم این فرصت داده می‌شد که برای دفاع در برابر اتهامات وارده در دادگاه حاضر شود که این خود مستلزم، رسیدگی به صورت علنی بود. اما با توجه به انتقادات وارده، قانون گذار در سال ۱۳۸۵ این ماده را اصلاح کرد و مقرر نمود که در مورد آرای قطعی اگر خلاف بین شرع باشد به

نتیجه گیری

نمی توان از اطلاق اصل علنی بودن رسیدگی کیفری، نتیجه گرفت که تمامی مراحل مختلف رسیدگی کیفری، اعم از مرحله ی تحقیقات مقدماتی، رسیدگی بدوی، تجدیدنظر و فرجام، باید به صورت علنی برگزار گردد. با توجه به ویژگی های مرحله ی تحقیقات مقدماتی و به منظور تسهیل رسیدگی و جلوگیری از فشار افکار عمومی و اشخاص ذی نفوذ بر قاضی تحقیق و حمایت از متهم در برابر تهمت های ناروا و حمایت از جامعه در مقابل آن گروه از ارباب مطبوعات که درصدد کسب اخبار جنایی برای جلب خوانندگان بیشتر هستند، رسیدگی در مرحله ی تحقیقاتی مقدماتی به صورت غیرعلنی است. در مرحله ی تجدیدنظر نیز اگر رسیدگی دادگاه تجدیدنظر، شکلی باشد، نیازی به رسیدگی علنی نیست. اصولاً علنی بودن رسیدگی مرحله ی فرجام نیز با توجه به اینکه رسیدگی های کیفری در دیوان عالی کشور به صورت شکلی است، منتفی می باشد. به عنوان یک نکته ی مهم باید گفت که امروزه با توجه به گسترش موازین حقوق بشر در پرتو اسناد بین المللی، از ویژگی سری بودن مرحله ی تحقیقات مقدماتی تا حدودی کاسته شده است. به عبارت دیگر با اینکه در مرحله ی تحقیقات مقدماتی، رسیدگی به صورت غیرعلنی است، اما سایر حقوق دفاعی متهم، مانند حق داشتن وکیل مدافع باید رعایت گردد. متأسفانه، مقررات آیین دادرسی کیفری ما در این خصوص در ماده ی ۱۲۸ و تبصره ی آن، بدون توجه به اسناد بین المللی، محدودیت هایی برای حضور وکیل در مرحله ی تحقیقات مقدماتی، قائل شده است و جا دارد قانون گذار هر چه سریع تر نسبت به حذف یا اصلاح این مقررہ اقدام نماید تا زمینه ی سوءاستفاده و تعرض به حقوق متهمان ایجاد نشده و لوازم اجرای دادرسی عادلانه فراهم گردد.

تشخیص رییس قوه قضاییه به عنوان یکی از جهات اعاده دادرسی محسوب و پرونده حسب مورد به مرجع صالح برای رسیدگی ارجاع می شود هم چنین مقرر گردید که شعب تشخیص پس از رسیدگی به پرونده های موجود منحل خواهد شد.

منابع و مآخذ

- آخوندی، محمود، آیین دادرسی کیفری، جلد اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۸.
-، آیین دادرسی کیفری، جلد چهارم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ یازدهم، ۱۳۸۸.
- آشوری، محمد، آیین دادرسی کیفری، جلد اول، تهران، انتشارات سمت، چاپ دهم، ۱۳۸۴.
- اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی، جلد اول، تهران، نشر میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۲.
- امیدی، جلیل، تفسیر قانون در حقوق جزا، تهران، انتشارات جاودانه، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- امیر ارجمند، اردشیر، مجموعه‌ی اسناد بین‌المللی حقوق بشر (اسناد منطقه‌ای)، جلد دوم، تهران، انتشارات جنگل، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
- انصاری، باقر، حقوق ارتباط جمعی، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
- ایرانی ارباطی، بابک، مجموعه‌ی نظریه‌های مشورتی جزایی، جلد اول، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، دوره‌ی ۵ جلدی، تهران، انتشارات گنج دانش، چاپ چهارم، ۱۳۸۸.
- جوانمرد، بهروز، فرآیند دادرسی در حقوق کیفری ایران، تهران، انتشارات بهنامی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- خالقی، علی، آیین دادرسی کیفری، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
-، جستارهایی از حقوق بین‌الملل (مجموعه مقالات)، تهران، مؤسسه‌ی پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت نامه، جلد دهم، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات دهخدا، چاپ دوم از دوره‌ی جدید، ۱۳۷۷.
- صبری، نور محمد، هیئت منصفه (مطالعه‌ی تطبیقی)، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- صورت مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اداره‌ی تبلیغات و انتشارات مجلس شورای اسلامی، جلد چهارم، ۱۳۶۸.

- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، مؤسسه‌ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
- عباچی، مریم، حقوق کیفری اطفال، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
- عمید زنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، جلد اول، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۸.
- فضائلی، مصطفی، دادرسی عادلانه محاکمات کیفری بین‌المللی، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های حقوق شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- قاری سید فاطمی، سید محمد، حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر دوم: جستارهایی تحلیلی از حق-ها و آزادی‌ها، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- کاتین، هنریک و مالچ نیکل، مارک، جرم، بزه‌دیدگان و عدالت (مقالاتی در مورد اصول و رویه)، ترجمه‌ی امیر سماواتی پیروز تهران، انتشارات خلیلیان، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- گاستون استعانی و لواسور، ژرژ و بلوک، برنار، آیین دادرسی کیفری، جلد اول، ترجمه‌ی حسن دادبان، تهران، انتشارات علامه طباطبایی، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- گلدومت جویباری، رجب، کلیات آیین دادرسی کیفری، تهران، انتشارات جنگل، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- لاریگه، ژان، آیین دادرسی کیفری، ترجمه‌ی حسن کاشفی اسمعیل زاده، تهران، انتشارات گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- مجموعه‌ی قوانین و مقررات آیین دادرسی کیفری، جلد اول، اداره‌ی چاپ و انتشار معاونت تدوین، تنفیص و انتشار قوانین و مقررات معاونت حقوقی ریاست جمهوری، چاپ دهم، ۱۳۸۸.
- مرعشی شوشتری، سید محمد حسن، دیدگاه‌های نو در حقوق کیفری اسلام، تهران، نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
- ماروین، زالمین و لاری، سیگل، دادرسی کیفری به عنوان حقوق بشر، ترجمه‌ی جلیل امیدی، مجله‌ی دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، سال اول، تابستان ۱۳۸۳.
- مؤذن زادگان، حسن علی، حقوق دادخواهی و دفاع در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه‌ی دیدگاه‌های حقوقی، شماره‌ی ۱۳۷۷۹.
- نجفی ابرند آبادی، علی حسین، پیشگیری عادلانه از جرم، علوم جنایی (مجموعه مقالات در تجلیل از دکتر محمد آشوری)، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۸۸.

- نیکویی، سمیه، الزامات علنی بودن دادرسی کیفری در پرتو دادرسی عادلانه، مجله‌ی حقوق دادگستری، مال هفتادم، شماره‌ی ۵۷۵۶ پاییز و زمستان ۱۳۸۵.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود، امام علی (ع) و اصول قضاوت، مجله‌ی فقه اهل بیت، شماره‌ی ۳۳، ۱۳۸۰.